

HET PATERSWOLDSE MEER

ONTSTAAN EN ONTWIKKELING

DRS. A.H. VAN SLAGEREN

2e druk

6

HARENER *Historische* REEKS

BOEKHANDEL BOOMKER HAREN. In samenwerking met Knoop Haren bv

Eerder verschenen in deze reeks:

- Deel 1 Molens tussen Stad en d'Olde Lantschap (D.M. Bunscoeke)
- Deel 2 Van rails en rangeren, schetsen uit de Harener spoorweghistorie
(E.J. Bunscoeke en D.M. Bunscoeke)
- Deel 3 Politie vroeger en nu in Haren (R.I.A. Nip)
- Deel 4 Haren tussen Hunze en Aa, geschiedenis van de Harener waterstaat
(E.A.M. Bulder)
- Deel 5 Haren in de 80-jarige oorlog, van katholiek tot protestant (H.M Luning)

© HARENER HISTORISCHE COMMISSIE 1989

De Harener Historische Commissie beoogt met de uitgave van deze reeks, diverse facetten uit de geschiedenis van de gemeente Haren nader te belichten.

Niets uit deze uitgave mag verveelvuldigd, en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, DEN HAAG.

Slageren, A.H. van

Het Paterswoldse meer : ontstaan en ontwikkeling / A.H. van Slageren. – Haren : Boomker. – Ill. – (Harener historische reeks : 6).

Met lit.opg. reg.

ISBN 90 71809 13 7

SISO gron 938 UDC (285) (492.72) (091).

Trefw.: Paterswoldsemeer : Groningen (prov.) ; geschiedenis.

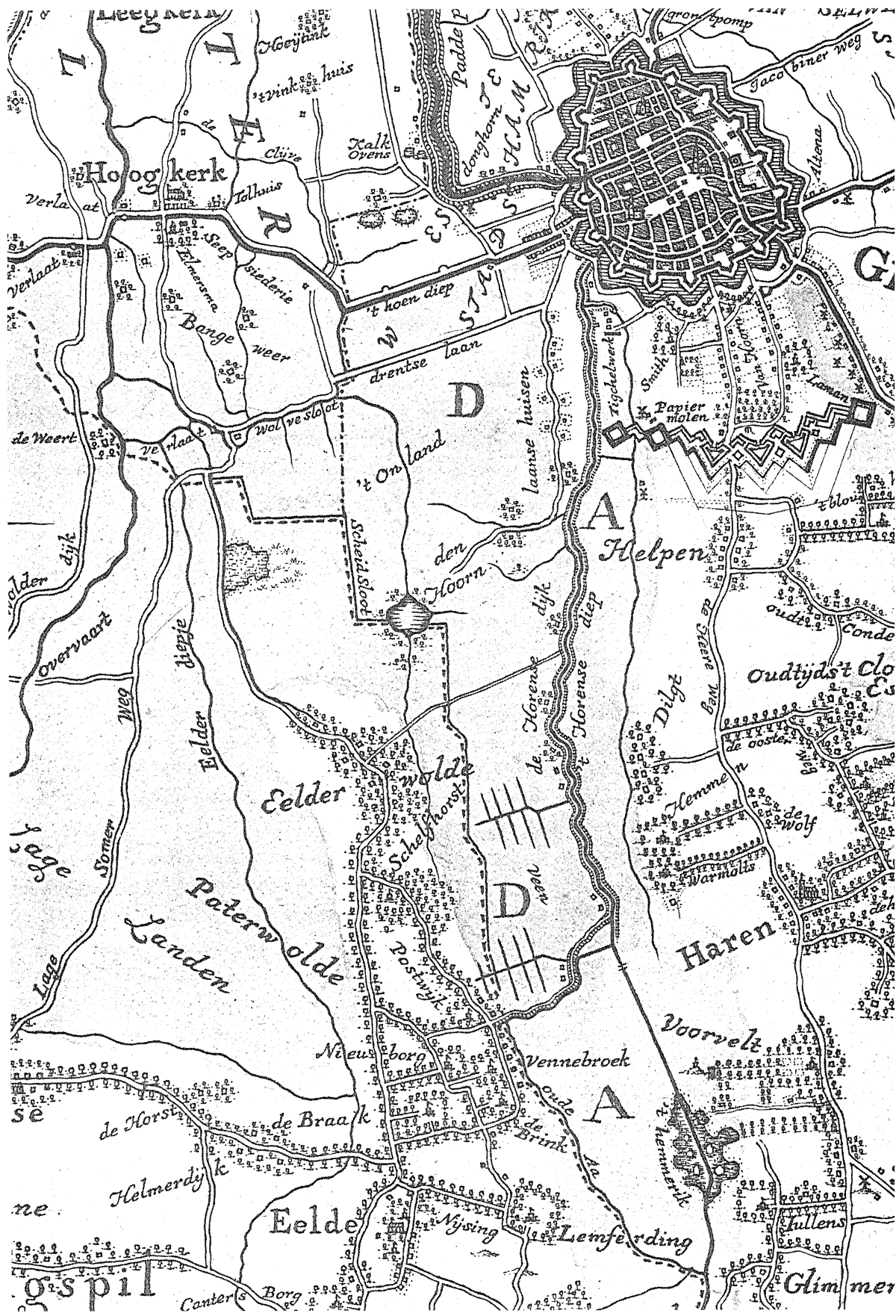
Deze uitgave kwam tot stand met financiële steun van de Rabobank Haren, en van de stichting H.S. Kamminga-fonds.

Vormgeving, illustratie omslag en druk: Knoop Haren BV

Inhoudsopgave

Inleiding	5
1. Het Neerwold	7
2. Het ontstaan van het Paterswoldse meer	10
Een Friese kolonie	10
Trip en Warmolts	11
Van wijk tot meer	14
Werken en wonen in het veen	17
3. Het Paterswoldse meer als recreatieoord	21
De ontsluiting van het meer	21
Hotels en restaurants	24
De watersport	29
Zwemgelegenheden	34
4. De uitbreiding van het Paterswoldse meer	36
Plannen voor een nieuw meer	36
De Hoornse plas en het Hoornse meer	39
De (her)inrichting van de oevers	40
Geraadpleegde archieven	46
Geraadpleegde literatuur	47

Achter in het boekje is een overzichtskaart toegevoegd van de huidige situatie rond het Paterswoldse meer.

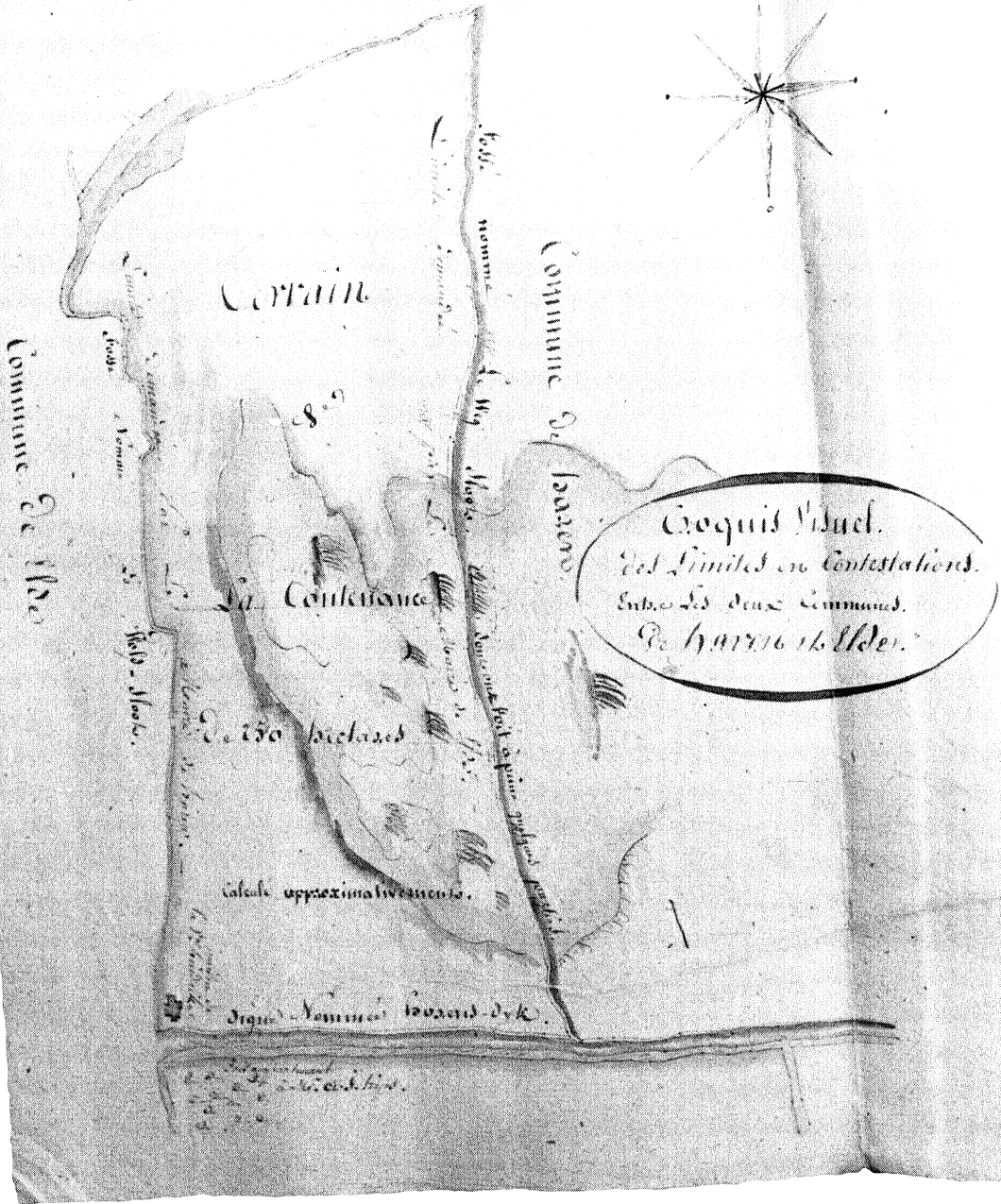
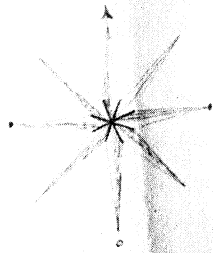
Inleiding

Detail van de 'kaart van Groningen en Ommelanden' door F. Beckeringh (1781). Hierop is onder andere te zien hoe vanaf de Hoornse dijk de wijken het moeras doorsnijden. Kaart Rijksarchief in Groningen.

In dit zesde deel van de Harener Historische Reeks wordt het ontstaan en de ontwikkeling van het Paterswoldse meer beschreven. Ons onderzoeksgebied ligt ten zuidwesten van de stad Groningen. We kijken in dit boekje vooral naar dat gedeelte van het meer dat binnen de gemeentegrenzen van Haren valt. In grote lijnen betekent dat, dat we ons bezig gaan houden met een gebied dat als volgt is afgebakend: ten zuiden en westen door de provinciegrens tussen Drenthe en Groningen, ook wel bekend als de Schipsloot en de Wold-sloot (zie p. 6), ten noorden de stad Groningen en ten oosten de oude Drentse Aa of het Hoornse diep.

De geschiedenis is chronologisch weergegeven. Er is gekozen voor een indeling in vier hoofdstukken. Allereerst vragen we ons af wat er bekend is over het Neerwold, het gebied waar nu het Paterswoldse meer is gelegen. Hoe het meer is ontstaan, in welke periode, en wie hierbij betrokken waren, zijn vragen die vervolgens aan de orde komen. In het derde hoofdstuk staat de recreatie centraal. Aangegeven wordt welke vormen van recreatie zich ontwikkelden, met welke ondernemingen we te maken hebben en voor welk publiek ze bestemd waren. Bovendien is er getracht een verklaring voor de groei en afname van de recreatie te geven. Tot slot verdiepen we ons in de wijze waarop het Paterswoldse meer in de laatste dertig jaar als recreatiegebied opnieuw aantrekkelijk is gemaakt. Van belang hierbij zijn de bestemmingsplannen en de ideeën die hieraan ten grondslag hebben gelegen.

Voor het schrijven van de tekst zijn archieven en documenten geraadpleegd, kaarten en foto's bekeken, kranten doorgenomen en vele interviews afgenomen. Mijn hartelijke dank gaat uit naar Jaap Helder en Wiep Visser voor de belangrijke informatie die zij hebben aangedragen over de geschiedenis van de vervening en de watersport. Peter van Oven ben ik buitengewoon erkentelijk, voor het aandrazen van vele gegevens over de werkzaamheden van het Meerschapp. De heer Huisman van het Natuurmuseum in Groningen was zo vriendelijk mij uniek fotomateriaal ter beschikking te stellen. Mevrouw T. Domenie-Verdenius deed mij een aantal belangrijke suggesties op het gebied van de topografie aan de hand. Erg gelukkig was ik ook met een videofilm van de Noordelijke Hogeschool Leeuwarden, waarin 'De vervening verhaald' wordt door de inmiddels overleden heer E. Wietzes. Mijn dank gaat zonder meer ook uit naar de talloze anderen die hun bijdrage hebben geleverd. Het is de auteur duidelijk geworden dat het Paterswoldse meer een onderwerp is dat sterk leeft bij de bevolking. En deze constatering was bijzonder stimulerend.

1 Het Neerwold

*De kaart gemaakt naar aanleiding van het grensgeschied tussen Haren en Eelde (1813). De drie aangegeven waterwegen zijn: de Schipsloot (onderaan), de Woldsloot (links) en de Wegsloot (door het veen).
Bron: Archieven van de Gewestelijke Besturen in Groningen, inv.nr 768: 3894, 1 mei 1813. Rijksarchief in Groningen.*

Wat nu meer is was tot circa 1740 een dompig veenmoeras met de naam het Neerwold. Wold is de oude naam voor de lagegronden van het Gorecht, de landstreek ten oosten en zuiden van de stad Groningen. Vanuit het zuidelijk en hoger gelegen Drents Plateau stroomde water naar dit lage gebied toe. Door het opdringen van de zee slibde het noordelijk kleigebied hoger op. Hierdoor werd de afvoer van de Drentse Aa, die via het Reitdiepsysteem in open verbinding stond met de Lauwerszee, steeds verder geblokkeerd. Het Neerwold werd een natuurlijke boezem, een kletsnat gebied dat als een soort niemandsland de provincie Groningen van Drenthe scheidde.

Het verhaal gaat dat dank zij dit moeras de Drentse edelen vanuit hun havezathen te Eelde strooptochten naar het 'rijke' Groningen konden ondernemen. Een ander oud verhaal of eerder nog een legende over het Neerwold vertelt ons het ontstaan van het Duivelse Gat, een bijzonder diep punt in het meer. De duivel werd op de hielen gezeten door de mannen van Eelde en Haren. In het moeras aangekomen zag de duivel dat hij door zijn achtervolgers was ingesloten. Er scheen nog maar een uitweg te zijn en dat was die naar de onderwereld. Met een ferme trap met zijn paardepoot sloeg hij een gat in de bodem en ontsnapte zo aan zijn achtervolgers.

In de negentiende eeuw kwam men erachter dat dit gebied in vroegere eeuwen bewoond moest zijn geweest. De schoolmeester van Haren schreef namelijk in 1829, in een soort verslag van de toestand in zijn dorp, het volgende op:

'Vreemd is het, en in den zomer opmerkenswaardig, dat men achter den Hoornschendijk, midden in het Veen onderscheidene heemsteden vindt, nl. hoogten, die van boven kleiachtig zijn en niet dan met moeite kunnen worden verveend, daaruit dezelve balken, posten en aarden potten van onderscheidene grootte en gedaante worden opgedolven. Deze hoogten loopen van de kant van Paterswolde in eene noordelijke strekking naar den Hoorn. Hieruit blijkt, dat deze hoogten bewoond zijn geweest; doch tot nu toe weet men hiervan niets met zekerheid te zeggen. Sommigen gissen dat deze hoogten elders zijn weggespoeld en daar ter plaatse aangedreven, en weder anderen willen, dat dezelve een gehucht of dorp, daar op zich zelve hebben uitgemaakt. Doch alles is onzeker en niet bekend.'

Tot op de dag van vandaag zijn deze obstakels voor de verveners als eilandjes in het meer terug te vinden. We herkennen ze aan hun naam Heemstede. Maar ook tot op de dag van vandaag houdt men zich bezig met de vraag waarom en door wie deze heemsteden bewoond zijn geweest.

De heer Klungel van de Stichting voor Bodemkartering (her)ontdekte deze hoogten in de tweede helft van de jaren zestig van deze eeuw, bij de kartering van de dalsystemen van Peizerdiep, Eelderdiep en Drentse Aa. Hij gaf ze de naam 'veenterpen', vanwege hun ligging op het veen. In totaal wist hij er circa 200 in kaart te brengen. Een oostelijke groep was gelegen tussen de Hoornse dijk en de zandrug van Eelderwolde langs een kronkelige sloot ten noorden van het Paterswoldse Meer, een sloot waarvan Klungel vermoedt dat deze vóór het ontstaan van het meer in verbinding heeft gestaan met de oude Drentse Aa.

Klungel acht het waarschijnlijk dat de bewoners afkomstig zijn van de zandruggen en van daaruit het veengebied zijn binnen getrokken. Omdat er geen verband is te ontdekken tussen de ligging van de terpen en de perceelsindeling (die dateert van 1300 tot 1400 n.Chr.), blijkt hieruit dat er al in de middeleeuwen een einde aan deze bewoning is gekomen. Het is Klungel niet duidelijk met welk doel dit toentertijd zeer natte veengebied werd bevolkt. Misschien was het een gevolg van de bevolkingsexplosie rond 1200, of van overstromingen die de bevolking voor het water op de vlucht deden slaan. Bij de uitbreiding van het Paterswoldse meer in de jaren zeventig is een fors aantal van deze terpen opgeruimd. Maar voordat dit gebeurde, stelde het Biologisch-Archeologisch Instituut te Groningen een onderzoek in naar de bewoningsgeschiedenis van dit gebied. Dr. W. Casparie komt op grond van dit onderzoek tot een aantal conclusies. De aard van het opgegraven aardewerk geeft aan dat de bewoning gedateerd moet worden tussen 1200 en 1300 n.Chr. Zeker is het volgens hem dat er vee gehouden werd, want op diverse plaatsen op de terpen was de bodem intensief vertrapt, waarschijnlijk door runderen. Omdat er geen stallingen opgegraven zijn, waarin 's winters het vee zou hebben kunnen verblijven, lijkt het waarschijnlijk dat alleen in de zomermaanden hier vee gegraasd heeft. Casparie denkt aan herders die hier vetweiderij bedreven.

Deze veronderstelling is inmiddels al weer aangevochten door de middeleeuwen-archeoloog van het Drents Museum, drs. V. van Vlinsteren. Allereerst veronderstelt hij dat het Neerwold aanvankelijk hoger moet hebben gelegen en permanent bewoond is geweest. Anders zou de oostelijk van dit gebied lopende Drentse Aa of Hoornse diep – met een veel hoger peil dan het omringende land – er dwars doorheen hebben moeten lopen. Iets wat tussen twee haakjes volgens Klungel niet onaannemelijk is. Van Vlinsteren is van mening dat het Neerwold goed bewoonbaar was totdat het rond de dertiende eeuw onder andere door inklinking onder water kwam te staan. Met behulp van de veenterpen zouden de bewoners in laatste instantie hebben getracht een veilig heenkomen te zoeken.

Ten tweede vermoedt Van Vlinsteren dat er in het Neerwold geen vetweiderij maar een rijke biertraditie heeft bestaan. Het kleine plaatsje Yde in het oude Neerwold had het recht te handelen in gruit. Dit is een kruidenmengsel bestaande uit voornamelijk gagel, een moerasplant die werd gebruikt bij het brouwen van bier. Deze moe-

rasplant heeft in dit gebied overvloedig gegroeid. Helder water was er ook voldoende aanwezig en Van Vlinsteren gaat ervan uit dat er eveneens op grote schaal gerst werd verbouwd, de belangrijkste grondstof voor bier. Maar de belangrijkste aanwijzing voor een biercultuur is volgens de Drents Museum-medewerker te vinden in het opgegraven aardewerk. Hierin meent Van Vlinsteren namelijk verschillende attributen voor het bierbrouwen te herkennen zoals schenkkannetjes, stampers en brokstukken van comforen.

Maar we moeten ons bij al deze antwoorden op de vraag door wie en waarom deze terpen in het veen werden bewoond, toch maar de woorden van de negentiende-eeuwse schoolmeester uit Haren blijven herinneren: 'tot nu toe weet men hiervan niets met zekerheid te zeggen'.

2 Het ontstaan van het Paterswoldse meer

10 Een Friese kolonie

Op 1 december 1740 dienden de Secretaris S. Nijsingh en de 'geswooren' J. Warmolts het volgende voorstel in bij de heren van Stad en Ommelanden:

'om uit eenige slegte groene landen ten Westen het Hoornsediep Sponturf te laten graven waar toe eenige vreemdelingen zouden moeten worden gesogt, alsoo de Ingesetenen zulks niet naar behoren konden verrigten, en alsoo daar toe eenige huizen begeerden op te bouwen, versogten dat deselve tien jaeren van het Haardstedegeld mogten worden bevrijd, en de inwoonders van het Capitaal inmiddels verschoont'.

Dit verzoek is de oudste teruggevonden bron over de geschiedenis van het ontstaan van het Paterswoldse meer. De vreemdelingen waarover hier wordt gesproken waren Friezen uit de omgeving van Oostermeer en Rottevalle. Beter dan de 'ingesetenen' van de stad Groningen, die niet 'seer bequaam' werden gevonden 'en geheel niet te bekomen', waren zij op de hoogte van het winnen van turf. In Oostermeer en Rottevalle was jarenlang verveend en tegen 1740 begon de grondstof daar op te raken. Een verschil was wel dat er in de laatste plaatsen vooral hoogveen was afgegraven, terwijl het in het Neerwold ging om spon- of baggelturf. Laagveen dus.

Jan Warmolts' verzoek werd bij besluit van 26 augustus 1744 ingewilligd. Volgens de bronnen moet hij toen tien of twaalf hutten 'tot verblijf van zijn Turfgraverie' hebben laten timmeren. De turfgravers kregen dus niet alleen werk maar ook een belastingvrije 'woning'. Want voor het maken van turf konden 'de Vreemdelingen beswaarlijk sonder enige verligtingen ter menage en ondersteuninge van hare Familien, (...) uit te lokken zijn', aldus de resolutie in het Statenarchief van 25 januari 1741.

Toch moeten er al Friezen met de vervening ten westen van de Hoornse dijk begonnen zijn, voordat Warmolts zijn verzoek indiende. De eerste Friezen die we namelijk in de doop- en trouwboeken van Haren tegenkomen zijn Hendrik Rinses en Aaltjen Tjepkes uit Oostermeer. Zij trouwden in Haren op 25 september 1740. Maar de gunstige omstandigheden die door Warmolts werden geschapen waren zeker van invloed op de trek uit Friesland. Want tussen 1745 en 1766 kwamen er in ras tempo een heel stel jonge Friese echtpaartjes bij. Toen in 1753 Jannes Sijtses en Grietjen Jans een kind lieten dopen, werd hun woonplaats zelfs omschreven als: 'de Nieuwe Colo-

nie over het Hoornse Diep'. Veel later, in 1829, had de al eerder genoemde schoolmeester het over 'de Friese Kolonie'. De taal die hier aan de Hoornse dijk gesproken werd kwam overeen met het Gronings maar was vermengd met Friese tongvallen, aldus de schoolmeester.

Onder de namen van de ontginners van het eerste uur komen die van een drietal families veelvuldig voor. Ten eerste was dat de familie van Tjepke Dirks uit Oostermeer. De al genoemde Aaltjen Tjepkes was één van zijn dochters. Via hypotheek- en proclamatieboeken van de gemeente Tietjerksteradeel, waar Oostermeer onder valt, kunnen we iets over zijn achtergrond te weten komen. Namelijk dat Tjepke Dirks een schipper was, dat hij en zijn vrouw in 1738 geld leenden voor de bouw van een huis en in 1743 hun huis (op de Snakkebuijren) verkochten. In dat laatste jaar werden zij omschreven als 'egtelieden onder het beheer van de stad Groningen'. Omstreeks 1743 moet Tjepke Dirks dus zijn dochter achterna zijn gegaan en naar Groningen zijn verhuisd. Niet lang daarna trouwden er behalve Aaltjen nog meer kinderen van Tjepke Dirks in Haren. Namelijk Gerben in 1745, Stijntjen in 1746 en Aaltijn in 1748. De aangetrouwden waren allemaal afkomstig uit Oostermeer.

Een tweede familie die we veelvuldig in de doop- en trouwboeken van Haren tegenkomen, is die van Thijs Warners en Trijntje Eijts uit Rottevalle. De kinderen zijn Aukjen, Warmolt en Eijte Thijssens, die trouwen in respectievelijk 1745, 1749 en 1762. Warmolt Thijssen hertrouwde om precies te zijn Stijntje Tjepkes, wier man vroegtijdig zal zijn overleden. De naam van de Friese familie die het langst aan het Paterswoldse meer verbonden is gebleven, is die van Nijdam. De eerste aanwijzing die we van de aanwezigheid van de Nijdams in dit gebied hebben, dateert van 1752. In dat jaar liet Berend Sytses Nijdam namelijk een dochttertje dopen in Haren. In 1756 trouwde zijn zoon Sytse, in 1759 zijn zoon Andries en in 1762 zijn dochter Antje; alle drie in Haren. Vleer, die onderzoek naar deze familie heeft gedaan, schrijft over Berend Sytses: 'In 1749 was hij volgens het quotisatiecohier arbeider te Ureterp, "arm" met een gezin van drie personen boven en vier beneden twaalf jaar, met een belastingaanslag van 21 gulden en 9 stuivers. (...) Tussen 1749 en 1752 moet Berend Sytses naar de Hoornse dijk verhuisd zijn, waar het hem financieel meer voordeel opleverde.'

Trip en Warmolts

We hebben tot zover kunnen vaststellen dat er vanaf 1740 een groep Friese verveners aan de Hoornse dijk woonde, die vermoedelijk in opdracht van Warmolts aan het baggeren zijn geslagen. Een andere belangrijke bron waaruit blijkt dat er in de achttiende eeuw veen werd afgegraven ten westen van deze dijk is het archief van de familie Trip, dat zich in het Rijksarchief van Groningen bevindt. De 'capitein-ingenieur' Jacob Trip (1749-1803) richtte in 1784 aan de

‘Eedelmoogende Heeren Gedeputeerde Staaten van Stadt en Lande’ een verzoek om toestemming tot het doen ‘verbaggelen’ van 36 mat veenland in het Neerwold. Op dit moment leren we ook de eigenaren kennen in het Neerwold. Van de 36 matten (een mat is een halve hectare) die Trip wilde laten verbaggelen, wordt precies de ligging aangegeven. De meeste matten van Trip ‘swetten’ aan die van de ‘geswooren Warmolts’.

Onder nr. 156 van dit archief bevindt zich een ‘Copy van Prekariëgelt in ’t Neerwolt’, gedateerd 28 januari 1784. Hierop komen de volgende namen voor, met daar achter vermeld het aantal matten waarover belasting moest worden betaald:

Heereman,	4 mat	Eppe Derks,	4 mat
Herman Krassens,	5 mat	het Weeshuis,	16 mat
	(De Jammer)		
Alberdaasplaats,	3 mat	Pelcwijk,	5 mat
1 Pastoorsmat		Boeles Hayes	4 mat
Jantjen Kuipers,	6 mat	Albert Andries,	14 mat
Burgemeester Trip,	24 mat	timmerman Poelma,	5 mat
Harm Harms Poelma,	4 mat	Leendert Hiddes,	10 mat
Gialte Beerent,	16 mat	Hendrik Oeges,	25 mat

Op een handgetekend kaartje dat bij dit dossier is gevoegd, staan nog meer namen aangegeven:

Generaal Bossen,	Generaal Lewe,
Generaal Groothuis,	Vrouw Groenwolts,
Cornelis (Harms),	Bonder,
Jan Hartelief,	Cluivings Hoenderken.

De burgemeester die hier bedoeld wordt, is de vader van Jacob Trip, Lucas Trip (1713-1783), die burgemeester van Groningen was en bewindhebber van de West Indische Compagnie. Er komt in dit rijtje slechts één Friese naam voor, namelijk die van Gjalt Berends Nijdam. Hieruit zouden we kunnen concluderen dat de meeste Friezen de grond niet in hun bezit hadden, maar pachtten.

Volgens Vleer hadden in 1784 wel twee Friezen grote stukken land in het Neerwold in hun bezit en reeds verveend: Albert Andries van Surhuisterveen en Warmolt Thijssen uit Rottevalle. Maar of Albert Andries, die volgens de ‘Copy’ 14 mat heeft, een Fries is, valt te betwijfelen. Zijn vaders naam is niet typisch Fries en Vleer schrijft niet hoe hij erbij komt dat de man uit Surhuisterveen afkomstig is. Of Albert Andries een broer is van Aalke Andries, de vrouw van Berend Sytses Nijdam, zoals hij verderop beweert, wordt evenmin met argumenten onderbouwd. Andries, de vaders naam, kwam in Haren veel voor. In de doop- en trouwboeken van Haren komen we Albert Andries tegen bij de lidmaten die in 1752 werden ingeschreven. Het enige wat er bij staat is: ‘over het hoornsche diep’.

Warmolt Thijssen uit Rottevalle is zeker geen eigenaar van grond

geweest in het Neerwold. De 36 matten die Trip in 1784 liet verbaggelen, grensden zoals gezegd voor een groot deel aan land van de 'geswooren J. Warmolts'. Maar deze Jan Warmolts was geen familie van Warmolt Thijssen. De titel geswooren geeft al aan dat we hier te maken hebben met iemand die voor het uitoefenen van zijn ambt een eed moest afleggen. De gezworenen waren voorname burgers die door Burgemeester en Raad werden geraadpleegd bij belangrijke zaken. Jan Warmolts was 'gesworene van de Heer Amptman van 't Gerichte van Selwert'. Eén van de Groninger gedenkwaardigheden is een grafzerk van zijn vader in Haren. Deze Roelof Warmels stierf op 7 december 1720 en was 'in der Tyt geswooren en kerkvoght, olderlinck in de gemeente tot Haren'. Zijn naam kwam voor op de oorspronkelijke klok van Haren uit 1698, op een gedenksteen uit 1704 in de toren van Haren en op een avondmaalsbeker uit 1736. Warmolts werd een door heel Groningen voorkomend predikantengeslacht. We komen de naam trouwens ook tegen op de kaart van Beckering uit 1781 (zie p. 4). Hierop staat een boerderij aan de Heereweg ten zuiden van Hemmen aangegeven als 'Warmolts'. Op de eerste kadastrale opname van Haren uit 1828 staat Jan Warmolts als grondeigenaar vermeld. Het moet hier echter om de erfgenamen gaan, want Jan Warmolts kan dan zelf niet meer in leven zijn geweest. Willem Rudolph Warmolts, een achterkleinkind, verkocht al in 1825 zijn erfdeel. Dit blijkt uit een 'Overschrijving der Akten van Overgang van Eigendom' (no. 976) in het Rijksarchief in Groningen. Als we kijken hoe volgens het kadaster 'het land' in 1828 over de verschillende eigenaren was verdeeld, zien we dat niet Trip maar Warmolts en medeëigenaren het meeste daarvan in handen hadden. Andere belangrijke grondbezitters in 1828 waren Reinder Cluiving Hoenderken en Lucas Alles. We zien op deze kaart dat de percelen van Warmolts grotendeels lagen in een gedeelte van het meer dat wij nu kennen als 't ol veen'. De ol-veenster-wiek behoorde toe aan Warmolts. In tegenstelling tot bijvoorbeeld dat van Hoenderken en in iets mindere mate dat van Trip, was het veen in Warmolts' percelen in 1828 al helemaal afgegraven. Dit laatste valt ook waar te nemen op de Franse Topografische kaart van Drenthe uit 1812. Kortom, Warmolts was niet alleen de grootgrondbezitter van het Paterswoldse meer, maar zijn grond is ook het eerst verbaggeld. Het is goed mogelijk dat Trip in 1784 door Warmolts werd geïnspireerd om zijn land te laten verbaggelen. Of misschien bestaat er een verband tussen Trips verveningen en het feit dat hij in 1786 samen met onder anderen generaal Lewe een 'Steenbakkerij en Pannewerk' aan het Hoornse diep kocht, buiten de Heerepoort. De turf uit het Paterswoldse meer was weliswaar het meest geschikt als huisbrandstof, maar misschien zag Trip in de fabriek toch een goede afzetmarkt.

Feit is in ieder geval dat beide heren, Warmolts en Trip, het met elkaar aan de stok kregen in 1785. Trip spande een aantal processen aan tegen Warmolts, taalman V.B. Trip (de taal mannen waren de drie oudste leden van de gezworenen in de stad Groningen) en con-

sorten, omdat zij vlonders hadden weggebroken die Trip tussen zijn landen had gelegd en omdat zij turf door het water van Trip hadden doen afscheppen. Het water dat hier bedoeld wordt en waar ook de vlonders overheen gelegd werden, was de Wegsloot of Wildsloot. Deze 'togt' liep evenwijdig aan de Woldsloot en begon 'bij het Hoogeschut omtrend Paterswolde'. Deze sloot was het onderwerp van verschillende grensconflicten tussen Groningen en Drenthe. Door de Franse overheersers werd deze grens vastgesteld langs de Woldsloot. Op een gekleurd kaartje uit 1813, dat ter gelegenheid van dit besluit werd gemaakt, zien we sporen van de Wegsloot, die nog in 1785 als belangrijke afvoerweg door het veen moet hebben gelopen (zie p. 6).

Van wijk tot meer

De eerste kaart die ons het bewijs van verving in het Neerwold levert is die van Beckering uit 1781. De verhoudingen op deze kaart

De verdeling van de uitgebaggerde grond (dus water) in het Paterswoldse meer, volgens de eerste kadastrale opname uit 1828. Minuutplan kadaster Haren, sectie 14 (1828).

kloppen niet helemaal, maar we zien tussen de Hoornse dijk en een sloot die bekend was onder de naam de Woldsloot, twee wijken het moeras doorsnijden. Wellicht is de zuidelijke de ol-veenster-wiek van Warmolts. Verder zien we een aantal huisjes langs de Hoornse dijk getekend. Het is ook vanaf deze dijk dat wijken het land ingaan, wat zou kunnen betekenen dat de vervening eerst vanuit oostelijke richting is begonnen. Via het Hoornse diep of eigenlijk de Drentse Aa kon de turf naar de stad worden vervoerd.

Een andere waterweg, de Schipsloot, die ten zuiden van het latere meer Paterswolde met het Hoornse diep verbond, staat niet op deze kaart aangegeven. Volgens andere aanwijzingen moet de Schipsloot er in 1781 al wel hebben gelegen. In de brieven van Dr. Gerhard Alting en Maria Engelhart-Alting van Vennebroek aan hun zoon en broer Willem Arnold (de latere gouverneur-generaal in Batavia voor de Verenigde Oostindische Compagnie) wordt namelijk verheugd geschreven over het bestaan van deze verbinding. Deze brieven dateren uit de periode 1770-1776. De redenen voor het aanleggen van de Schipsloot hebben wellicht niet alleen met de vervening te maken gehad. Het was een coöperatieve sloot, waar aanzienlijken als Alting zelf en de burgemeester van Groningen, Lucas Trip, een aandeel in hadden. Zij hadden huizen op respectievelijk Vennebroek en De Braak in Eelde. Het waren mensen die vanuit hun functie en positie gericht waren op de stad. De Schipsloot maakte dat de verbinding daarmee beter werd.

Zeker is het dat de Schipsloot voor de vervening goed van pas kwam. Via de Wegsloot kon het veen tot dicht bij de dijk gebracht worden die langs de Schipsloot lag. Het veen niet ver ten noorden van de Schipsloot was te verbaggelen, of rond 1770 reeds voor een deel verbaggeld. Dit was niet het geval (en ook niet mogelijk) met het veen ten westen van de Hoornse dijk, omdat het daar afgedekt was met een dikke kleilaag. De turf kon dus veel sneller naar de schuiten in de Schipsloot overgebracht worden. Ook zal door de aanleg van de Schipsloot en de aangrenzende 'Groenedijk', zoals de wal in het Trip-archief wordt genoemd, het land ten noorden ervan beter bewoonbaar zijn geworden. Het niet verveende gedeelte kreeg de gelegenheid in te klinken. Tot op de dag van vandaag dient deze wal samen met de Hoornse dijk als scheiding tussen het waterpeil van het Paterswoldse meer en het Hoornse diep (of Drentse Aa), waarmee de Schipsloot zoals gezegd in verbinding staat.

De eerste kaart waarop het meer staat aangegeven is de Franse Topografische kaart van Drenthe uit 1812. Er valt op te zien dat nog een groot stuk van het veen ten westen van de Wegsloot intact is. Wel is men noordelijk hiervan al met de vervening gevorderd tot over de Woldsloot, dus tot in Drenthe. Dit gedeelte van het meer werd in de negentiende eeuw bij de aanleg van de weg naar Groningen afgescheiden van de rest. We kennen het als het Elsburger Onland. Op de kadasterkaart van 1828 zien we dat het wateroppervlak verder is toegenomen. De legakkers (waar het veen op te drogen werd gelegd) zijn geringer in aantal geworden en het meer heeft zich nog

Detail van de Franse Topografische kaart van Drenthe uit 1812. Topografische Atlas, 385, bladen P49-P50. Rijksarchief in Drenthe.

iets verder naar het noorden uitgebreid. Eveneens is er in 1828 een begin gemaakt met de verving van het gebied ten zuiden van de Schipsloot, het Friesche Veen. Deze afgraving, die net als die van het Elsburger Onland eigenlijk buiten het bestek van dit boekje valt, was in wezen een vervolg op de werkzaamheden in het Paterswoldse meer. Nog duidelijker dan bij het Paterswoldse meer het geval is, worden we er hier aan herinnerd dat het Friezen waren die van het moerassige land water hebben gemaakt.

In de gemeentatlas van Kuiper uit 1867 heeft het meer dezelfde omvang als in 1828. Er bevinden zich dan nog wat kleine eilanden in, die op de Topografische kaart van 1898 grotendeels zijn verdwenen. We zouden dus kunnen stellen dat het meer rond 1830 en misschien zelfs al in 1812 zijn uiteindelijke vorm heeft gekregen. Tenminste de vorm die het heeft gehad tot in de jaren zeventig van deze eeuw, toen het ten behoeve van de recreatie werd uitgebreid.

Interessante vragen zijn natuurlijk hoe lang de verving is doorgegaan en wat heeft geleid tot de stagnatie ervan. We vinden een aantal aanwijzingen in Verslagen van de Toestand van de gemeente

Haren. 1851: 'Het meerendeel der ingezetenen aan den Hoornschen dijk (...) vond in het werk der vervening zijn bestaan'. 1866: 'De veenderijen in deze gemeente (...) gaan jaarlijks achteruit, door het ten einde raken der beste grondstof. In 1912 werd er nog steeds aan de Hoornse dijk turf geproduceerd; 'zowel voor eigen gerief als voor andere ingezetenen der gemeente. Uitvoer naar andere gemeenten komt zoo goed als niet voor'. We zien dat de turfwinning tot in deze eeuw is doorgegaan. De foto's bijvoorbeeld, die ons een beeld geven van de wijze van vervening in het Paterswoldse meer, zijn gemaakt in 1923. Zelfs in de oorlogsjaren werd er nog turf gewonnen. Echter vanaf het begin van deze eeuw moet dit niet meer voor de handel zijn gebeurd, maar voor eigen gebruik.

17

Wat het opraken van de beste grondstof betreft, is het Paterswoldse meer een speciaal geval. De vervening hier werd belemmerd door de aanwezigheid van klei. Waarschijnlijk kwam men met de uitbreiding naar het noorden toe steeds dikkere lagen hiervan tegen in het veen. Met klei in het veen is er reden tot ophouden, want dit geeft bij de verbranding te veel as. Casparie gaat zelfs zo ver om te zeggen dat de vervening om deze reden en vanwege de aanwezigheid van de veenterpen een mislukking is geworden. Het veen in het Neerwold was volgens hem te zeer verontreinigd. In ieder geval heeft de klei ervoor gezorgd dat de vervening nooit echt groot kon worden, zoals bijvoorbeeld in Giethoorn is gebeurd. Andere oorzaken voor het stagneren van de turfwinning zullen de opkomst van steenkool zijn geweest en de concurrentie van de Veenkoloniën. Vergeleken met de produktie in Oost-Groningen waren de ondernemingen in het Paterswoldse meer maar kleinschalig en weinig kapitaalkrchtig. Met een niet al te best produkt zullen ze hun positie op de markt moeilijk hebben kunnen handhaven.

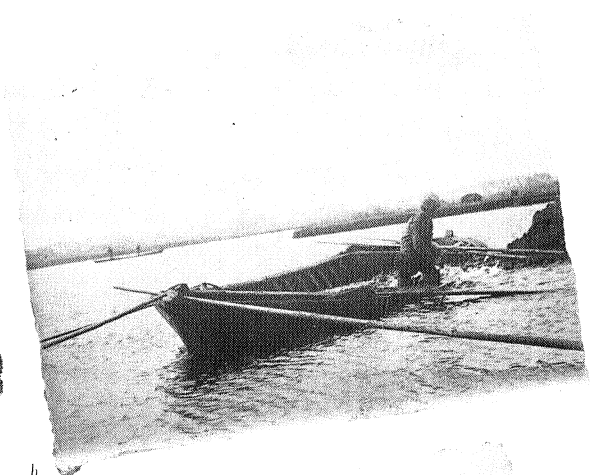
Deze markt moet voor het grootste gedeelte de stad Groningen zijn geweest, omdat hiermee een goede verbinding bestond. Maar ook in de kleinere gemeenten in de directe omgeving, zoals Haren en Eelde, zal de turf zijn afgezet. Het verhaal gaat dat zelfs schippers van Ameland in de vorige eeuw hun turf bij het Paterswoldse meer kwamen kopen.

Werken en wonen in het veen

Het Neerwold was een laagveengebied, waar het veen in het water was ontstaan. Om het boven water te krijgen werd het gestoken. Men gebruikte hiervoor een houten schep met een lange steel, de loet, stak die in het veen en bij het omhoog halen zoog het veen zich aan de schep vast. Dit gebeurde eerst vanaf de oever en later vanuit een praam midden op het water. Het Paterswoldse meer was bekend om het feit dat hier veel vanuit de praam 'gespit' werd. Als de stukken veen in de praam geworpen waren, liet men water in de boot lopen. De modder die zo ontstond, werd op een zetveld of legakker geworpen. In het noorden van het meer, waar nu zomerhuisjes staan,

a

b

c

d

herkennen we deze zetvelden nog als eilandjes en schiereilandjes. Zoals gezegd waren er daarvan vroeger veel meer.

Op de zetvelden werd het veen geëgaliseerd met een 'hoal' of 'het oude paard', zoals dit gereedschap ook wel werd genoemd. Nadat het een tijdje had liggen drogen, ging men over tot het turftrappen. Met plankjes onder de voeten en dompers in de handen liep men over de turf heen. Dit werd met korte tussenpozen, waarin het veen verder moest drogen, herhaald totdat het voldoende was samengeperst. Dan werd de bagger met een rijentrekker op maat gemaakt. Met een steekijzer volgde men de lijnen die aldus waren ontstaan en stak deze door. Later gebruikte men hiervoor een baggermachine, waarbij een mes de krassen automatisch volgde. Door het verder drogen gingen de sneden open staan en na lang genoeg drogen kon de turf worden losgebroken. Het kant en klare produkt werd later in een praam geladen en naar de dijk bij de Schipsloot of de Hoornse dijk gevaren. Op deze dijken moeten in het verleden zo'n vier of vijf wippen hebben gestaan, lange hefboomen met aan de ene kant een gewicht en aan de andere kant een mand. Hiermee werd de turf vanuit de praam in de tjalk in de Schipsloot of het Hoornse diep geladen. Toen het veen

Bereiding van baggerturf langs het Paterswoldse meer (1923). Foto's Natuurmuseum Groningen.

a

Het waterspitten met de loet (of veenloet). De persoon is G. Bonder uit Eelderwolde.

b

De uitgegraven stukken 'klien' zijn in de praam geworpen. Nu wordt water in de praam gelaten. Op de achtergrond is in de verte een tweede praam zichtbaar. De persoon is G. Harms uit Paterswolde.

c

Aan 't 'overhoalen'. De persoon is Jans Weemhoff uit Eelde.

d

Turftrappen. De persoon is Wiendelt Visser uit Paterswolde.

op bepaalde plaatsen in het meer dunner werd, gebruikte men bij het boven water halen niet langer een loet, maar een beugel of 'laik'. Dit was een soort schepnet met een scherpe punt eraan. Men haalde deze vanuit de praam over de bodem en als het net vol was met los veen, trok men het boven water. Door middel van een speciale slag werd de modder binnen boord gebracht. Dit was erg zwaar werk en om hierbij meer kracht met het lichaam te kunnen zetten werd de beugel met een riempje aan een band om het middel bevestigd, de zogenaamde hengst. Wat gold voor het werken met de laik, gold eigenlijk voor het werken in het veen in het algemeen: het was zwaar werk waarbij de mensen roofofbouw op hun lichaam pleegden. Het steken van de turf bijvoorbeeld was erg slecht voor de rug. Ook de kinderen moesten meehelpen, zoals bij het keren van de turf. Het baggelen begon in maart en ging door tot eind juni. Dan moest het gebeurd zijn, anders werd het voor november niet meer droog.

19

De arbeiders woonden grotendeels aan de Hoornse dijk. Vleer heeft met behulp van de registers van de burgerlijke stand in de gemeente Haren een lijst van namen van de bewoners van de 'kolonie over het Hoornse Diep' tussen 1800 en 1810 opgesteld. In een register van inwoners van Haren, opgemaakt ter gelegenheid van de volkstelling van 1849, staan de bewoners van de verschillende huizen aan de Hoornse dijk precies aangegeven. Opvallend is het aantal Nijdams dat hier woonde. We vinden ze op dat moment op nummer 4, 6, 10, 11a, 14, 15a, 15b, 16, 20b en 21b. We zouden bijna kunnen spreken van een Nijdam-kolonie. Onder de beroepen die de bewoners van de dijk hadden, kwam dat van veenbaas veelvuldig voor. Maar ook dat van visser, landbouwer, arbeider, scheepsmaker en tapper. Hieruit blijkt dus dat de verving niet (meer) het enige middel van bestaan was van de bewoners van de Hoornse dijk en dat het met andere werd gecombineerd.

Het is moeilijk iets over de woon- en levensomstandigheden van de bewoners te zeggen. Maar deze zullen vermoedelijk niet veel beter zijn geweest dan die van de veenarbeiders in andere gebieden. De eerste arbeiders moeten in hutten hebben gewoond, zo valt op te maken uit het verzoek van Warmolts uit 1740. In 1825 stonden er nog steeds hutten, waarvan de huurprijs samen met een hof *f* 11,60 per jaar bedroeg. Sommigen konden zich iets meer veroorloven, zoals de weduwe van Eijte Thijssens, die voor *f* 18,- een behuisd land huurde. De Nijdams waren duidelijk beter af. Wopke Berends Nijdam had het gebracht tot veenbaas en huurde veenland en een huis voor ongeveer *f* 58,-. Zijn achterneef Hendrik Berends Nijdam, die landbouwer was, huurde voor *f* 110,- per jaar een huis en een stuk land.

Aan nummer 18 van de Hoornse dijk stond vanaf 1837 een schooltje speciaal voor de kinderen van de dijkbewoners. De onderwijzer, de heer Kampinga, hield precies bij wie er zijn lessen bezocht. Bij de opgegeven namen struikelen we wederom over de, in dit geval kleine, Nijdams. In 1860 werd de school aan de Hoornse dijk gesloten omdat

er te weinig kinderen gebruik van maakten (gemiddeld tien op 208 bewoners). De gemeente Haren vreesde dat de invoering van de wet op het lager onderwijs van 13 augustus 1857 de kosten voor het lager onderwijs voor rekening van de gemeente te zeer zou opdrijven. Daarom moest het aantal scholen in Haren teruggebracht worden van zes naar vijf. Naderhand is het schooltje waarschijnlijk nog wel in gebruik geweest in noodgevallen, als de hoge waterstand een wandeling van de kinderen naar Haren onmogelijk maakte.

20 De Groenedijk langs de Schipsloot was in de negentiende eeuw nog vrijwel helemaal leeg. Er stond een aantal huizen op de plaats waar de Wegsloot begon. Deze vervenershuisjes staan er nog steeds. Ze zijn ook wel bekend onder de door het Meerschape eraan gegeven naam de 'Sarrieshutten'. 'Sarries' heeft met belasting op een gemaal te maken. Het is de vraag of het een historisch juiste benaming is. De vervenershuisjes staan op land dat in 1828 nog eigendom was van Trip. Het is waarschijnlijk dat hij ze daar voor zijn arbeiders heeft neergezet. Datzelfde gold voor een groep huisjes tegenover waar nu café Friescheveen staat. Helemaal aan het einde van de Schipsloot, vlakbij de draaikom voor de schepen, stond ook al een huis. Het was eigendom van Hoenderken. Later is hier de uitspanning De Twee Provinciën verrezen. Iets ten noorden daarvan, ongeveer waar zich nu de jachthaven bevindt, staan op de kadasterkaart van 1828 nog twee huizen aangegeven. Deze staan eveneens op land van Trip.